

כיוון התפילה

הרב יעקב מרדן

החיוב לפנות לכיוון המקדש

ראשי פרקים:

חלק א: הבעיה העקרונית

א. הסתירה בין הסוגיות

ב. יישוב הסתירה

ג. תפילת דניאל

ד. הסוגייה בתלמוד הירושלמי

ה. בתי הכנסת במעון ובסוסיא

חלק ב: שאלת הכיוון מן הבחינה המעשית

א. הצגת הבעיה

ב. כיוון התפילה הרצוי לכתחילה

ג. עד כמה חשוב לדייק בכיוון התפילה הרצוי

ד. היחס בין כיוון ארון הקודש לכיוונה של ירושלים

ה. ההבדל בין העומד בתוך ביהכ"נ לעומד מחוץ לו

ו. סיכום

חלק ראשון: הבעיה העקרונית

הסתירה בין הסוגיות

נושא קביעת המקום שאליו אדם צריך לכוון את גופו בתפילתו, נדון בהרחבה בפוסקים ובמחקרים¹. לנו לא נותר אלא להוסיף בו את האות הקטנה שלנו בים הגדול של התורה שסביב הלכה זו.

1. בשאלות הנידונות במאמר זה כבר דנו רבים, ולא נבוא לסכם את דבריהם או לדון בהם. בחרנו בדרך קצרה שהיא ארוכה: קצרה עבור הכותב וארוכה עבור הקורא. נפנה את הקורא לכמה מאלו שעסקו בדברים, ולא נותיר במאמר זה אלא פינה קטנה משל עצמנו, שמצאנו בה מקום להתגדר מעט. אין המאמר מהווה תחליף ללימוד מעמיק של הסוגייה כולה ושל פסק ההלכה בה.
פְּעַנְיִין עוֹסְקוֹת: הסוגייה בברכות דף ל, א; הסוגייה בבבא בתרא דף כה, ב; התוספתא בברכות, פ"ג הט"ו-הט"ז (מהדורת ליברמן, ניו יורק תשט"ו, עמ' 15-16 וב"תוספתא כפשוטה", עמ' 44); התוספתא במגילה, פ"ג הכ"א-הכ"ב (מהדורת ליברמן עמ' 360, וב"תוספתא כפשוטה" עמ' 1199-1200); הראשונים

הנושא מפורט בעיקר בשתי סוגיות, הנראות סותרות זו את זו.

זו לשון הסוגייה בברכות²:

היה עומד בחו"ל - יכוין את ליבו³ כנגד ארץ ישראל, שנאמר: 'זהתפללו אליך דרך ארצם' (מלכ"א ח, מח).

היה עומד בארץ ישראל - יכוין את ליבו כנגד ירושלים, שנאמר: 'זהתפללו אל ה' דרך העיר אשר בחרת' (שם מד).

היה עומד בירושלים - יכוין את ליבו כנגד בית המקדש, שנאמר: 'זהתפללו אל הבית הזה' (דבה"ב ו, לב).

היה עומד בבית המקדש - יכוין את ליבו כנגד בית קדשי הקודשים, שנאמר: 'זהתפללו אל המקום הזה' (מלכ"א ח, לה).

נמצא עומד במזרח - מחזיר פניו למערב. במערב - מחזיר פניו למזרח. בדרום - מחזיר פניו לצפון. בצפון - מחזיר פניו לדרום. נמצאו כל ישראל מכוונים את ליבם למקום אחד.

אמר רבי אבין ואיתימא רבי אבינא: מאי קראה - 'כמגדל דויד צוארך בנוי לתלפיות' (שיר השירים ד, ד) תל שכל פיות פונים בו.

(ברכות ל, א)

על פי סוגייה זו, וכפי שאנו נוהגים היום, אין כיוון מוחלט לתפילה ביחס לרוחות השמים. הכיוון הוא יחסי, ובכל מקום שבו אדם נמצא, צריך לכוון כלפי ירושלים והמקדש.

בשתי הסוגיות, ובעיקר התוספות והרא"ש. יש לעיין עוד בסוגיות בברכות ו, א ובעירובין יח, ב ובראשונים שם; ברמב"ם בהלכות תפילה פ"ה ה"ג ובשו"ע עם נו"כ בס' צד.

בין האחרונים שדנו בנושא זה: החתם סופר בשו"ת חלק א"ח סי' כז. בין החוקרים, ראוי לראות את מאמרו החשוב של פרופ' א"א אורבך: "שכינה - נוכחות האל בעולם", בתוך הספר "חז"ל - אמונות ודעות", ירושלים תשמ"ו, עמ' 45-50; יצחק ספיר, "כיוון התפילה ומקום הפתח בבתי כנסת קדומים", טללי אורות, ד (תשנ"ג), עמ' 146-164; טללי אורות, ה (תשנ"ד), עמ' 228-273; דוד עמית, "על מקור תכונותיהם של בתי כנסת בדרום הר יהודה", קתדרה, 68 (תשנ"ג), עמ' 35-36; מאמרו של ישראל לויין שם, עמ' 36-40; אשר גרוסברג, "כיוון התפילה", טללי אורות, ה (תשנ"ד), עמ' 219-222; לוי גינצבורג, פירושים וחדושים לירושלמי, ח"ג, ניו יורק תש"א, עמ' 370-394.

2. וכך גם מובא בתוספתא ברכות פ"ג הט"ו-הט"ז.

3. על משמעות 'ליבו' נדון להלן.

לעומת זאת, בסוגייה במסכת בבא בתרא (כה, ב), לא נזכרים כלל ירושלים והמקדש בכיוון הגוף בעת התפילה, אלא רק כיוונים מוחלטים לכיוון רוחות שמים מסוימות. רב ששת סבר "שכינה בכל מקום", ולכל מקום ניתן לכיוון בתפילה, פרט לרוח מזרחית, שאליה מכוונים המינים. ר' אבהו סבר "שכינה במערב". ר' יצחק סבר "הרוצה שיחכים - ידריס", כלומר, יכוון פניו דרומה, "והרוצה שיעשיר - יצפין", כלומר, יכוון פניו צפונה בתפילתו. רבי יהושע בן לוי, על פי מסקנת הגמרא, הציע פשרה בין כיוון החכמה (דרום) לבין כיוון השכינה (מערב) על ידי שהמתפלל "מצדד אצדודי"⁵.

רק בסוף הסוגייה מובאת דעה, התואמת את הסוגייה בברכות:

אמר ליה ר' חנינא לרבי יאשיה⁶: כגון אתון, דיתביתו בצפונה דארץ ישראל, אדרימו אדרומי.

ומשמע שעל בן בבל לכון כלפי ארץ ישראל.

יישוב הסתירה

התוספות⁷ והרא"ש בברכות, ראו זאת כמחלוקת סוגיות, ופסקו כסוגייה בברכות, לכון כלפי ירושלים והמקדש. הבנה זו מעלה קושי: כיצד יתכן שסוגייה אמוראית, כמו זאת שבמסכת בבא בתרא, תחלוק על סוגייה תנאית במסכת ברכות⁸?

4. ראוי להעיר, שזו היא כוונת הגמרא שם, ולא כהבנה העממית, שיש לנסוע דרומה כדי להחכים, וצפונה כדי להעשיר. החכמה והעושר באים ממי שהחכמה והעושר שלו, ובקשת האדם ורצונותיו באים ליד ביטוי בכיוונה של תפילתו.
5. אשר גרוסברג, במאמרו הנ"ל בהערה 1, עמ' 221, הקיש ממקום מגוריו של ר' יהושע בן לוי, שהיה בדרום (על פי מדרש איכה רבתי) לכיונם של בתי כנסיות שנמצאו בדרום הר חברון, התואמים את ההלכה שאמר ריב"ל. אך "דרום" במדרש אינו דרום הר חברון. ר' יהושע בן לוי גר בלוד (עיין ירושלמי שביעית, פ"ח הי"א), שהייתה דרומית ביחס לגליל.
6. בנדפס: "אמר ליה רבי חנינא לרב אשי". אך גירסה זו לא אפשרית מבחינת סדר הזמנים. הרא"ש גרס "חביבא", וברוב הראשונים (ראבי"ה סי' פ"ו, או"ז סי' נ ועוד) הגירסה היא "רב אשי". יתכן שמי שאמר לפנות דרומה הוא רב חנינא מסורא, אמורא בבלי מהדור שלפני רב אשי, שמר זוטרא מסר משמו לרב אשי במנחות לא, א. אך אנו נוטים לגירסה העתיקה, שמדובר על התנאים רבי חנינא ורבי יאשיה, לא רק בגלל דברינו בגוף המאמר, אלא בעיקר משום שרבי חנינא הורה לרבי יאשיה לפנות דרומה. רב אשי חי בסורא, הנמצאת במזרחה של ארץ ישראל (בעירק, בקו הרוחב של הכנרת). בגלל סיבה זו כינו שם את ארץ ישראל "מערבא". מכאן שפניית רב אשי הייתה צריכה להיות מערבה, עם נטיה קלה דרומה. אך רבי יאשיה היה במשך זמן בנציבין (עיין למשל, ירושלמי סנהדרין, פ"ח ה"ו), הנמצאת על גבול תורכיה סוריה היום. הכיוון ממנה לירושלים הוא דרום מערב. המעדני יו"ט על הרא"ש דן בכך, והרחבנו על דבריו להלן. עיין גם בחתם סופר ח"א (או"ח) בסי' יט בביאורו לסוגייה זו, שלא כדברינו.

הפוסקים בשו"ע סי' צד ס"ב, הרמ"א ואלו שבעקבותיו, נטו לפשר בין הסוגיות בעזרת התירוץ של "מצדד צידודי" שהוזכר לעיל⁹, והכריעו שיש לכוון גם כלפי ארץ ישראל וגם בכיוון העושר או החכמה. לוי גינצבורג¹⁰ טוען בהרחבה, שקביעת הסוגייה בבבא בתרא שהשכינה נמצאת במערב, לא נכתבה כלל להלכה. לגבי פניה לדרום או לצפון, כלפי מקום החכמה והעושר, הוא טוען, שיש רק לצדד לשם, לפנות את הגוף מעט לשם, אך עיקר כיוונו יהיה לבית המקדש. הוא מסתמך על כך שלא נמצאו, לדבריו, בתי כנסת הפונים מערבה, אלא מזרחה בלבד, לכיוונה ארץ ישראל. אולם, כבר השיג עליו יצחק ספיר¹¹, וציין כמה בתי כנסת הפונים מערבה, שלא לכיוון ירושלים.

לעניות הבנתנו, אפשר שאין צורך לדבר על מחלוקת סוגיות. יתכן שהתוספתא והברייתא שהובאו במסכת ברכות הן קדומות, מהתקופה שעדיין בית המקדש היה קיים, וממילא חלים על התפילה הדינים העולים מתפילת שלמה, בעת שחנך את המקדש שממנה נלקחו הפסוקים כמקורות לסוגייה בברכות. מתפילה זו עולה שיש לכוון בכל מקרה לכיוון המקדש, ודרך המקדש עולות התפילות למכון שבתו של ה', בשמי השמים. בית המקדש, על פי תפילת שלמה, אינו מקום להשכנת כבודו של הקב"ה, שהרי השמים ושמי השמים לא יכללוהו, אלא מקום שדרכו התפילה עוברת. מכאן עולה הדרישה לכוון אליו בשעת התפילה.

כי האמנם ישב אלהים על הארץ? הנה השמים ושמי השמים לא יכללוך, אף כי הבית הזה אשר בניתי! ...להיות עינך פתחת אל הבית הזה, לילה ויום, אל המקום אשר אמרת יהיה שמי שם, לשמע אל התפילה אשר יתפלל עבדך אל המקום הזה.

(מלכ"א ח, כז-כט)

7. ברכות ל, א, תוספות ד"ה "לתלפיות". עיין עוד בתוספות בעירובין יח, ב, ד"ה "ולא אחורי בית כנסת", שעליו דן החתם סופר המוזכר בהערה 1. הרא"ש דן בנושא בפרקנו, בסי' יט, עיין שם בהרחבה במעדני י"ט, אות ו.

8. אמנם יש גם מקור תנאי בסוגייה בבבא בתרא - תנא דבי ר' ישמעאל, הסובר ששכינה בכל מקום. להלן נבאר אותו בדרך אחרת. הגמרא שם נקטה כאחת האפשרויות בהבנת דברי ר' עקיבא במשנה, על רוח מערבית שהיא תדירה, שכוונתו לתדירה בשכינה. גם את דברי ר' עקיבא נבאר בהמשך. אמנם הסוגייה שם סוברת שהשכינה אינה בכיוון המקדש, אלא בכל מקום. מכל מקום, התוספות שם בד"ה "לכל" ראו בכך את המקור התנאי לכל האמוראים שחלקו על התוספתא בברכות. עדיין תימה, שהתוספתא לא הוזכרה שם כלל.

9. יבואר בע"ה להלן, בחלקו השני של המאמר.

10. ל. גינצבורג, "פירושים וחיידושים לירושלמי"

11. י. ספיר, "כיוון התפילה", ה, עמ' 228

לעומת הסוגיות בברכות, בסוגייה בבבא בתרא מופיעים רק אמוראים. ר' יהושע בן לוי, רבי אבהו, ר' יצחק ורב ששת כולם חיו בתקופה שאחרי החורבן. רק רבי חנינא ורבי יאשיה, שדבריהם מובאים בסוף הסוגייה, חיו בסוף תקופת המקדש. יתכן שבעוד שהמקדש היה קיים, הורה רבי חנינא לרבי יאשיה, שדר בבבל, להתפלל לכיוון ארץ ישראל ולכיוון המקדש, בעת ששרתה בו השכינה. לכן, ההדרכה בבבא בתרא מתייחסת לרוחות העולם, באופן כללי, ולא לכיוון המקדש¹².

ראייה לדברינו בעניין זה, ניתן לראות בסתירה הקיימת בדבריו של רבי יהושע בן לוי. בירושלמי ברכות פ"ד ה"ה, הביא ר' יהושע בן לוי ראייה לתוספתא המצריכה להתפלל לכיוון המקדש מהפסוק: "הוא ההיכל לפני" (מלכ"א ו, ז), "היכל שכל הפנים פונים אליו". אולם בסוגייה במסכת בבא בתרא (בבבלי), אמר ריב"ל ששכינה במערב, ושיש צורך לכון כלפי דרום, שהחכמה שם. פתרון הסתירה לדברינו הוא, שכל עוד שהמקדש קיים - הדין עם התוספתא, אך ההלכה למעשה בזמנו של ר' יהושע בן לוי, לאחר שחרב המקדש היא, שהתפילה צריכה להיות בצידוד כלפי מערב וכלפי דרום.

ראייה נוספת לכך ניתן להביא מהתוספתא עצמה. לעיל הבאנו את התוספתא בברכות (פ"ג הט"ו), האומרת שיש לכון את התפילה כנגד ארץ ישראל, ירושלים והמקדש. לעומת זאת, במסכת מגילה אומרת התוספתא:

אין פותחין פתחי בתי כנסיות אלא למזרח, שכן מצינו בהיכל שהיה פתוח למזרח, שנאמר: 'החונים לפני המשכן קדמה לפני אוהל מועד מזרחה'.

(מגילה פ"ג הכ"ב)

בפשטות נראה מדברי התוספתא, שהפתח שבמזרח מעיד על כך שבית הכנסת פונה לכיוון מערב, שם נמצא ארון הקודש, ולשם מכוונים המתפללים את גופם בעת התפילה. נראה לכאורה, שאין טעם לעשות את הפתח במזרח, כפי שהיה במשכן, ולכוון את המתפללים בכל בתי הכנסת על פי מקומם ביחס לירושלים, כיוון שיש בתי כנסת

12. העיר לי רב, תלמיד חכם גדול, שתפילת שלמה מדברת גם על מצב שבו ילכו בני ישראל בגלות, ויתפללו 'דרך הבית אשר בניתי לשמך'. משמע, שהתפילה היא גם בגלות, כאשר מן הסתם הבית חרב. תשובתי לכך: ממעשי שלמה ודבריו שנשא בבניין המקדש עולה, שהוא האמין שהבית יהיה בנוי לעולם, ואין קיומו מותנה בדבר, וממילא יהיה קיים גם אם ייצאו ישראל לגלות בחטאייהם. על כך ענה לו ה' בהתגלות השנייה (פרק ט) שקיום המקדש עצמו מותנה בשמירת המצוות, והוא עלול להחרב בחטאייהם של ישראל. אך בתפילתו, שלמה לא העלה על דעתו מציאות כזו, ולכן לא התפלל עליה.

שבהם לא רק הפתח נמצא במזרח, אלא גם הארון ליד הפתח, וממילא אין בכך כל דמיון למשכן.

כך עולה במפורש גם מדברי רש"י בד"ה "אחורי בית הכנסת"¹³:

כל פתחי בית הכנסת היו במזרח. והכי תניא בתוספתא דמגילה (פ"ג) מעין מקדש ומשכן, פניהם למערב ואחוריהם למזרח, והמתפלל אחורי בית הכנסת, ואינו מחזיר פניו לבית הכנסת, נראה ככופר במי שהצבור מתפללין לפניו. והא דרב הונא מוקי לה לאביי בדלא מהדר אפיה לבי כנישתא.

(רש"י ברכות ו, ב)

התוספות (ערובין יח, ב בד"ה "ולא") ותוס' הרא"ש (ברכות ו, ב ד"ה "כל") אכן כתבו בתירוץ הראשון, שהתוספתא סוברת, ששכינה במערב.

לפי דרכנו למדנו מרש"י, שאף הסוגייה של רב הונא ואביי בברכות דף ו סוברת שמכוונים כלפי מערב, משום שהשכינה במערב ולא משום שארץ ישראל במערב, נגד התוספתא בברכות, ובלא שהביאו אסמכתא לשיטתם. אולי הבינו כדברינו, שהתוספתא היא מזמן שהמקדש היה קיים, ואילו הם דיברו לאחר החורבן.

ניתן לומר ששתי הברייתות שבתוספתא, זו שבברכות וזו שבמגילה חולקות זו על זו. אך מסתבר לנו ליישב את הסתירה ולומר, שהתוספתא בברכות דיברה בזמן שיבת המקדש היה קיים, וכפי שעולה מלשונה: "היה עומד בבית המקדש", ואילו התוספתא במגילה דיברה לאחר החורבן, וכפי שמשמע קצת מכך שהביאה פסוק לאסמכתא מהמשכן שהיה במדבר, ולא מהמקדש עצמו.

כך מתפרשים לענ"ד גם דברי תלמידיו של ר' ישמעאל בסוגייה במסכת בבא בתרא, הסבורים ששכינה בכל מקום:

דתנא דבי רבי ישמעאל: מנין ששכינה בכל מקום? שנאמר: 'הנה המלאך הדובר בי יוצא ומלאך אחר יוצא לקראתו'. אחריו לא נאמר אלא לקראתו, מלמד ששכינה בכל מקום.

13. כך עולה גם מדברי שאר הראשונים בסוגייה שם ובערובין יח, ב.

הפסוק שהביא התנא להוכחת שיטתו לקוח מהנביא זכריה, שניבא בזמן שהבית עדיין היה חרב, והוא סמוך לנאמר לו קודם:

ויען מלאך ה' ויאמר: ה' צבאות! עד מתי אתה לא תרחם את ירושלם ואת ערי יהודה, אשר זעמתה זה שבעים שנה?

(זכריה א, יב)

גם משנתו של ר' עקיבא, שאין עושים בורסקי ממערב לעיר, שהגמרא נתנה לה טעם: 'בשל רוח מערבית התדירה בשכינה', ייתכן שנאמרה לאחר החורבן. מכל מקום, אין ראייה חזקה ממנה, ולא מדברי תנא דבי ר' ישמעאל, שאמר לכוון בתפילה שלא לכיוון המקדש. גם אם נקבל שהשכינה בכל מקום כתנא דבי ר' ישמעאל, או שהשכינה במערב כפירושו של רבא בר' עקיבא. עוד נראה לענ"ד, שפשט המשנה קרוב יותר לפירוש הירושלמי בסוגייה, שאין לעשות בורסקי במערב, משום שהרוחות המנשבות מכיוון הים הגדול, תדירות וחזקות, ויעבירו את ריח הבורסקי לעיר¹⁴, ואין כל קשר בין דבריו של רבי עקיבא על האיסור לפתוח בורסקי במערב, למקומה של השכינה.

תפילת דניאל

למרות פשטות הסבר זה לענ"ד, הראשונים והפוסקים לא העלוהו כלל, והעדיפו לדבר על מחלוקת סוגיות, או על פשרה בנוסח הרמ"א שהובאה לעיל. נראה לנו שהפוסקים נטו מדרך זו, המבדילה בין התפילה בזמן הבית לתפילה לאחר החורבן, מכיוון שהפתרון שהצענו נסתר ממקור מפורש, וממקור נוסף בעקבותיו.

הפוסקים הביאו ראייה לתפילה לכיוון ירושלים מתפילתו של דניאל:

וכוין פתיחן לה בעליתה נגד ירושלם, וזמנין תלתה ביומא הוא ברך על ברכוהי ומצלא ומודא...¹⁵

(דניאל ו, יא)

14. טענה דומה לכך כתבו התוספות שם בד"ה "איך". במקום אחר הבאתי ראיות רבות לכך, שהירושלמי נצמד לפשוטה של המשנה. הבבלי, לעומתו, דורש את המשנה, כדי להוציא ממנה רעיונות נוספים הגלומים והרמוזים בה, ואין כאן מקום להאריך.

15. תרגום: וחלונות פתוחים לו (לדניאל) בעלייתו כנגד ירושלים, ושלוש פעמים ביום הוא כורע על ברכיו ומתפלל ומודה וכו'. ראה למשל בתוספות בעירובין יח, ב הנ"ל, שהוכיח הלכה זו מדניאל. כאן המקום לציין שלמרות המשכו של הפסוק המציג את התפילה לכיוון ירושלים כדבר המתרחש 'מן קדמת דנה' אין להקשות על הפירוש שהצענו. אנו נסביר שתפילתו של דניאל כוונה אמנם לירושלים במשך זמן רב מסיבות קבועות שיוסברו בהמשך, אך לתפילתו המיוחדת הזו היו נסיבות מיוחדות, כפי שיבואר בהמשך.

אף התלמוד הירושלמי הסתמך על דניאל בקביעת ההלכה¹⁶. מקור זה סותר את דברינו, שהרי דניאל התפלל כנגד ירושלים בעת שהמקדש היה בחורבנו!

מטרתנו בפרק זה היא ליישב את פירושו בסוגיות על ידי ביאור חדש בתפילת דניאל, כך שלא תסתור את דברינו, בעניין כיוון התפילה לאחר החורבן.

פרק ו בספר דניאל, שמסופר בו על תפילת דניאל כנגד ירושלים, מתאר את הרקע ואת המסגרת החיצונית לתפילתו. הדבר אירע בשנה הראשונה למלכותו של דריווש המדי (על פי בעל "סדר עולם" הייתה זו השנה היחידה שמלך, וכורש החליפו באותה שנה ממש). יועציו של דריווש קנאו בדניאל על הצלחתו בחצירו של המלך, ופיתו את המלך לגזור איסור על תפילה לכל אל מלבד למלך עצמו. דריווש עצמו חתם על הצו המורה להשליך כל מתפלל "עברייני" אל גוב האריות. דניאל התפלל למרות הגזירה ו"חלונותיו פתוחים בעלייתו לעבר ירושלים". הוא הושלך לגוב האריות, וניצל ממנו. כבר דנו הראשונים בשאלה, מה ראה דניאל למסור נפשו על התפילה, שהימנעות ממנה ב'שב ואל תעשה' אינה איסור במקום סכנה, ואף בשעת השמד¹⁷.

אף שהדברים לא נאמרו במפורש, נראה לי, שיש לחבר את פרק ו בספר דניאל לפרק ט, שם מתוארת תפילתו של דניאל בשנת אחת לדריווש המדי, לא במסגרת החיצונית, אלא בתוכנה. נראה לי לומר ששתי התפילות תפילה אחת היא¹⁸.

מלבד תוכנה של התפילה, עוסק פרק ט במניעיה של התפילה, ועולה ממנו, שלא הייתה זו תפילה שגרתית הנאמרת בכל יום, אלא תפילה מיוחדת, חד פעמית¹⁹. מסתבר

16. ברכות פ"ד ה"א: "יכול יהא מתפלל לכל רוח שירצה? תלמוד לומר: 'זכין פתיחן ליה בעלייתה נגד ירושלים'".

17. ספר חסידים סי' תשפ"ז, מוסד הרב קוק תש"ל

18. כיוצא בו בירמיהו פרק ז ופרק כו. פרק כו מתאר את מסגרתה של נבואת "כשלו יהיה הבית הזה" (פס' ט). כלומר, את המשפט שנעוץ לירמיהו בעקבותיה, וכיצד ניצל מיד רודפיו. פרק ז עוסק בפרוטרוט בתוכנה של הנבואה. סיבת החלוקה קשורה למבנהו של ספר ירמיהו. 'מגילת התוכחות' (כנראה פרקים א-כ) נערכה כנראה, כיחידה אחת, והיא מוזכרת בפרק לו. החלקים הסיפוריים ונבואות אחרות נמצאות ביחידה אחרת. גם ספר דניאל מחולק בבירור לשתי יחידות שונות. פרקים א-ו הם הספורים על הניסים שנעשו לדניאל בחצרותיהם של המלכים השונים, נבוכדנאצר, בלשאצר ודריווש המדי. מפרק ז עד סופו עוסק הספר בחזונותיו של דניאל ובשיחותיו עם מלאכי עליון. פרק ו ממוקם בחטיבת הסיפורים. פרק ט נמצא בחטיבת שיחות דניאל עם המלאך, ושם נזכרת תפילתו.

19. בדברנו על הזדמנות חד פעמית אין כוונתנו לתפילה בודדת, אלא לתפילה חוזרת ונשנית, כמתואר בפסוק שהבאנו מפרק ו. אך תפילה זו, זמנה היה לשנה זו בלבד, שנת אחת לדריווש המדי.

שדניאל לא אבה לוותר על הזדמנות זו, למרות סכנת המוות שארבה לפתחו. וכך נאמר שם בפסוק ב:

בשנת אחת למלכו²⁰, אני דניאל בינתי בספרים, מספר השנים אשר היה דבר ה' אל ירמיה הנביא למלאות לחרבות ירושלם שבעים שנה²¹.

20. של דריוש המדי

21. רס"ג, רש"י, ראב"ע ורוב המפרשים הלכו בעקבות הגמרא במגילה יא, ב, שטענה טענה חסרת תקדים כלפי המקרא. לדבריה, דניאל שמנה את שבעים השנים, טעה בחשבוננו. מסגנונם של הגמרא והמפרשים ומסקנתם הקשה, עולות שתי טענות על חשבון שבעים השנים של דניאל. הטענה האחת היא שמזמן חורבן ירושלים (שנת 3338 לבריאה) ועד שנת אחת לדיריוש המדי שהיא, כאמור, גם שנת אחת לכורש (שנת 3390 לבריאה), עברו חמישים ושתיים שנה בלבד. שבעים שנה אמורות היו לעבור בשנת שתיים לדיריוש הפרסי, שמלך אחרי כורש ואחשוורוש (שנת 3408 לבריאה). באותה שנה, השנה השניה לדיריוש הפרסי, ניבא זכריה: "עד מתי אתה לא תרחם את ירושלם ואת ערי יהודה, אשר זעמתה זה שבעים שנה" (זכריה א, יב כהמשך לפסוק ז). הטענה השניה העולה מסגנונם של המפרשים היא שהרי דניאל שוטח את טענתו לפני הקב"ה לאור חשבוננו בירמיהו, על כך שלא קיים הקב"ה את הבטחתו. והרי לא מצינו שאין הקב"ה מקיים את הבטחתו על גאולת ישראל, מפני שבסופו של דבר כן קיימה, ומכאן שטעה דניאל בחשבוננו. ר' יהודה הלוי (המובא בראב"ע דניאל ט, ב) מאן בטענה זו, שדניאל טעה בחשבוננו, וחלק על חשבון השנים של בעל "סדר עולם" (פרק כח מהדורת ד.ב. רטנר ניו יורק תשכ"ו, סה, עמוד א), ומנה שבעים שנה מחורבן ירושלים ועד לדיריוש המדי. הרי קיל, ב"דעת מקרא", מנה את שבעים השנים, מיום עליית האימפריה הכשדית ועד שנת אחת לדיריוש המדי, שהיא שנת נפילתה של בבל, ונדחק בהסבר המילים "לחרבות ירושלם", שהרי בשנה אחת לנבוכדנאצר, תחילת האימפריה הכשדית, עדיין לא חרבה ירושלים.

לעניות דעתנו, ישנו קו משותף לכל הפירושים, והוא המביא לקושי שאליו נקלעו. כולם הבינו שהמספר "שבעים שנה" מתייחס ל"חרבות ירושלם". לדעתנו, המספר "שבעים שנה" מתייחס ל"מספר השנים אשר היה דבר ה' אל ירמיה למלאות חרבות ירושלם". כוונת הפסוק היא לנאמר בירמיה כה, יב: "והיה כמלאות שבעים שנה, אפקד על מלך בבל ועל הגוי ההוא, נאם ה', את עונם..." המשכה של נבואה זו נאמר כעבור אחת עשרה שנה: "כי כה אמר ה': כי לפי מלאות לבבל שבעים שנה, אפקד אתכם, והקמתי עליכם את דברי הטוב, להשיב אתכם אל המקום הזה" (כט, י). תחילתה של הנבואה, בשנת ארבע ליהויקים, שהיא שנת אחת לנבוכדנאצר (כה, א). תוכנה של הנבואה, בחלקה השני, היא "למלאות לחרבות ירושלם", וממנה עברו שבעים שנה. אף שמחורבן ירושלים עברו נ"ב שנים בלבד, הרי שהגאולה הובטחה ליום מלאות לבבל שבעים שנה.

כלפי הטענה השניה, אכן באותה שנה, שנה אחת לדיריוש המדי, שהיא שנה אחת לכורש, פקד ה' את עמו, והשיבם לציון, חדשים מספר (לענ"ד כשנה ורבע, ואכמ"ל) לאחר תפילתו של דניאל. ואם תאמר: אם כן, הרי שהייתה לקב"ה שהות של חודשים מספר לקיים את דברו, ועל מה טען דניאל, ומדוע לא המתין לקיום דבר ה' על כך עיקר דיונונו בגוף המאמר.

מבחינת תוכנה - יש בתפילה שני חלקים: החלק הראשון הוא וידוי וצידוק הדין על החורבן ועל הגלות (פס' ז): "לך ה' הצדקה ולנו בשת הפנים כיום הזה".
בהמשכה, הופכת התפילה לתחינה ולבקשת מתנת חיים מאת הקב"ה (טז-יח):

ה', ככל צדקתך, ישב נא אפך וחמתך מעירך ירושלם הר קדשך, כי בחטאינו ובעוונות אבותינו ירושלם ועמך לחרפה לכל סביבתינו... והאר פניך על מקדשך השמם למען ה'... פקח (קרי) עיניך וראה שממתינו, והעיר אשר נקרא שמך עליה, כי לא על צדקתינו אנחנו מפילים תחנונינו לפניך, כי על רחמיך הרבים.

עמדנו לעיל על הדחיפות שבתפילת דניאל ועל כך שהיה מוכן לסכן את נפשו עליה. דחיפותה של התפילה מוסברת בנבואתו של ירמיהו, שנאמרה שבעים שנה קודם לכן, ושאליה מתייחסים הפסוקים הפותחים את הפרק:

כי כה אמר ה': כי לפי מלאת לבבל שבעים שנה, אפקד אתכם, והקמתי עליכם את דברי הטוב, להשיב אתכם אל המקום הזה. כי אנכי ידעתי את המחשבת אשר אנכי חשב עליכם, נאם ה': מחשבות שלום, ולא לרעה, לתת לכם אחרית ותקוה. וקראתם אתי, והלכתם והתפללתם אלי, ושמעתי אליכם. ובקשתם אתי, ומצאתם, כי תדרשני בכל לבבכם. ונמצאתי לכם, נאם ה', ושבתי את שבותכם (קרי), וקבצתי אתכם מכל הגוים ומכל המקומות אשר הדחתי אתכם שם, נאם ה', והשבתי אתכם אל המקום אשר הגליתי אתכם משם.

(ירמיהו כט, י-יד)

מהנבואה עולה, שאין די בחישובי קיצים כדי להגאל. בעת שתגיע שעת רצון, יש לקרוא אל הקב"ה בזעקה ובתפילה. ה' הבטיח על ידי הנביא, שכאשר יתפללו, ישמע אל תפילתם ויגאלם.

דניאל הבין בספרים, והמתין שתגיע השנה שבה תעלה התפילה השמיימה. דא עקא, באותה שנה עצמה גזרו יועציו של דריווש את גזירתם, שמי שיתפלל יושלך לגוב האריות. דניאל ראה זאת כניסיון מאת הקב"ה, האם ימסרו ישראל את נפשם על גאולתם? ובאותה שנה, בשעת הסכנה, עמד להתפלל - ונושע.

נשוב לשאלתנו, האם ניתן להוכיח מתפילתו של דניאל, שאף לאחר שחרבה ירושלים יש צורך לפנות בתפילה כלפי ירושלים, בניגוד לסוגייה במסכת בבא בתרא?

להבנתנו, עולה תפילתו של דניאל בקנה אחד דווקא עם הסוגייה בבבא בתרא, שלא הזכירה את ירושלים לאחר החורבן.

מדברי ר' יצחק ור' יהושע בן לוי עולה, שיש להתפלל כלפי מקומו של הדבר שעליו מבקשים. משכנה של החכמה הוא בדרום; ולכן הרוצה להחכים, עליו לפנות דרומה בתפילתו. משכנו של העושר הוא בצפון; ולכן הרוצה להעשיר, יפנה צפונה בתפילתו. דניאל לא חפץ בחכמה וגם לא חפץ בעושר. הדבר היחיד שחפץ בו הוא בניין ירושלים והמקדש, ולכן פנה בתפילתו לכיוונו.

סוגיית התלמוד הירושלמי

הסוגייה בתלמוד הירושלמי טוענת אף היא שיש לפנות לכיוון ירושלים והמקדש, אך אין היא מביאה כמקור לכך את תפילת שלמה, אלא את תפילת דניאל. משמע, גם אחרי החורבן הכיוון צריך להיות לירושלים. לטענתנו, תפילת דניאל מוכיחה, שמי שעיקר תפילתו היא על בניין ירושלים והמקדש, חייב לפנות לכיוון ירושלים, אך אם רצונו בעושר או בחכמה, יפנה לכיוון המיוחד לכך. כך נראה לנו בבירור גם מהירושלמי גופו בסוגייה בברכות שם:

אמר רבי יהושע בן לוי: 'הוא ההיכל לפני לפני' היכל שכל הפנים פונים לו. עד כדון בבניינו, בחורבנו מניין? אמר רבי אבון: 'בנוי לתפילת'. תל שכל הפיות מתפללין עליו.

(ירושלמי ברכות פ"ד ה"ה)

נראה שר' אבון שבירושלמי הוא ר' אבין שבבבלי. אך הירושלמי הבין אותו בדרך שונה מהבבלי. הבבלי הבין את דרשתו: "תל שכל פיות פונים בו", ומשמע לי, שהבין לשון 'תל' כ'סוד, כמו "הערים העומדות על תלך" ביהושע. בית המקדש הוא יסודו של עולם, והוא התל שפונים בו (אליו), ומדובר בבית המקדש בבניינו.²²

אך מהירושלמי נראה כאמור, שהמקדש חרב והסיבה שפונים אליו, אפוא שונה. פונים לכיוונו משום שמתפללים עליו, כמו שהתפלל דניאל על המקדש השמם ועל העיר החרבה.

הבחנה זו, בין התלמוד הירושלמי לתלמוד הבבלי, נראית לנו נכונה. אמנם, במדרש 'חזית' בשיר השירים רבה, הדרשה מפורשת לחלוטין. המדרש למד את הסוגייה כתלמוד הירושלמי, ולמד את הכיוון אל המקדש בבניינו מהפסוק "הוא ההיכל לפני", ובחורבנו מהדרשה "תל שכל פיות פונים בו", כתלמוד הבבלי. אך הוא עצמו פירש בהמשך:

22. כך פירשו בסוגיה שבבבלי כל הראשונים שראיתי שדנו בנושא, והם: הערוך (ערך "תלף"), רא"ה, ריטב"א, וכן הוא בשיר השירים רבה על "בנוי לתפילת".

עד כדון בבניינו, בחורבנו מניין, אמר רבי אבין 'בגוי לתלפיות', הוא ההיכל שכל הפיות מתפללות בו. בקריאת שמע הוא אומר בונה ירושלים, בתפלה הוא אומר בונה ירושלים, בברכת המזון הוא אומר בונה ירושלים, הוי שכל הפיות מתפללין עליו לפני הקב"ה, עתיד הוא לבנותו ולהשרות שכינתו בו.
(שהש"ר פר' ד עה"פ: 'כמגדל דויד צוארך', אות ו)

משמע, שמתפללים לכיוונו, דווקא משום שמתפללים על בניינו, ומשום שזהו עיקר תפילתנו.²³

מנהגנו היום, והראיה שהביאו המלומדים שנזכרו לעיל, מבתי כנסיות רבים מתקופת התלמוד בארץ ישראל, שאף לאחר החורבן התפללו לכיוון ירושלים והמקדש, משתלבים היטב עם דברינו על תפילת דניאל, שכן "הכל הולך אחר החיתום", והרי כך אנו מסיימים את תפילתנו:

יהי רצון מלפניך, ה' אלוהינו ואלוהי אבותינו, שיבנה בית המקדש במהרה בימינו. ותן חלקנו בתורתך. ושם נעבדך ביראה, כימי עולם וכשנים קדמוניות. 'וערבה לה' מנחת יהודה וירושלים, כימי עולם וכשנים קדמוניות' (מלאכי ג, ד).

לא רק בחיתום אנו מזכירים את המקדש החרב. עיקר תפילתנו היא עליו, שהרי בכך עוסקת ברכת בנין ירושלים, ברכת צמח דוד וברכת השבת העבודה והשכינה לציון. ועוד, שתפילותינו כנגד הקרבנות שבבית המקדש תיקנום. הרי לך שעיקר תפילתנו אינה אלא כיסופים למקדש ולהשבת השכינה לציון.

כאמור, התוספות והרא"ש פירשו את הסוגייה בדרך שונה, וכך נראה בפשטות גם מהרמב"ם, שהביא רק את התוספתא בברכות, ולא העמידה בזמן שהמקדש קיים. ייתכן שהרמב"ם הולך לשיטתו בהלכות בית הבחירה, שפסק שהמקדש עומד בקדושתו גם לאחר חורבנו, וממילא אפשר להסיק מכך, שעדיין ההר הוא מקום השכינה, ויש לכוון כלפיו את הגוף בעת התפילה. וזו לשונו:

23. עיין גם בפסיקתא רבתי (פרשה לג, מהדורת מ' איש שלום, תל אביב תשכ"ג, דף קמט, ב). הפסיקתא מביאה את ההלכה לכוון לבית קדשי הקודשים בשמו של ר' אליעזר בן יעקב. הוא עצמו היה צעיר בעת חורבן הבית, ומסתבר אפוא, שאת הלכותיו פסק אחרי החורבן. משמע לכאורה, שההלכה לכוון כלפי הבית בחורבנו היא הלכה עתיקה, ושלא כדברינו. אמנם, איש שלום עצמו בהערה ב שם, טען שמדובר בברייתא שהיא תוספתא עתיקה, וכנראה כוונתו מלפני החורבן וצ"ע. עוד ייתכן, שלברייתא היה המשך בדומה למדרש שיר השירים והירושלמי, ולתפילה אחר החורבן היה מקור שונה, וכפי שכתבנו בפנים.

ובמה נתקדשה? בקדושה ראשונה שקדשה שלמה שהוא קידש העזרה וירושלים לשעתן וקידשן לעתיד לבא. לפיכך מקריבין הקרבנות כולן, אע"פ שאין שם בית בנוי, ואוכלין קדשי קדשים בכל העזרה, אע"פ שהיא חריבה ואינה מוקפת במחיצה, ואוכלין קדשים קלים ומעשר שני בכל ירושלים אף על פי שאין שם חומות. שהקדושה ראשונה קדשה לשעתה וקדשה לעתיד לבא. ולמה אני אומר במקדש וירושלים קדושה ראשונה קדשה לעתיד לבוא, ובקדושת שאר א"י לענין שביעית ומעשרות וכיוצא בהן לא קדשה לעתיד לבוא, לפי שקדושת המקדש וירושלים מפני השכינה, ושכינה אינה בטלה, והרי הוא אומר 'ההשמותי את מקדשיכם' ואמרו חכמים אע"פ ששמומין, בקדושתן הן עומדים.

(הלכות בית הבחירה פ"ו הל' יד-טז)

אפשר שהתוספות והרא"ש במסכת ברכות סוברים כמוהו. אמנם, אין לעניות דעתי ראייה מוחלטת מקדושת ההר, לכך שיש לכוון אליו בעת התפילה. אדרבה, מסתבר לי שהתפילה בזמן הבית הייתה לכיוון ההר, משום שבכך השתתפו 'העם שבשדות' עם העבודה במקדש, ועם תפילתם של זקני מעמד בשם כל ישראל, תפילה שליוותה עם שירי הלויים את עבודת הקרבנות, ועדיין שכינה במערב או בכל מקום. משחרב בעוונותינו בית קדשנו ותפארנו, בטל הטעם לכוון כלפיו, וכפי שעולה בפשטות מהתוספתא במגילה ומהסוגייה במסכת בבא בתרא. עוד ייתכן כאמור, שנתחדש טעם אחר שמצריך פניה כלפי המקדש, והוא שהתפילה היא עליו ועל בניינו, וכדרך הרוצה להחכים ידרים. כך הסקנו מתפילת דניאל ומדבריו של ר' אבון בירושלמי.

אך למרות דברינו, מסתבר שדעת הני רבוותא אינה כהשערתנו, אלא הואיל וההר עדיין בקדושתו, ממנו הושתת העולם ושכינה לא זזה ממנו, הרי שיש לכוון אליו גם בחורבנו. לפי זה, יתכן שהסוגייה בבבא בתרא שלא נפסקה להלכה, תואמת את דעת הראב"ד, שהשיג על הרמב"ם שם:

א"א: סברת עצמו היא זו ולא ידעתי מאין לו. ובכמה מקומות במשנה 'אם אין מקדש ירקב'. ובגמ' אמרו דנפול מחיצות, אלמא למ"ד קדושה ראשונה לא קדשה לעתיד לבא, לא חלק בין מקדש לירושלים לשאר א"י. ולא עוד אלא שאני אומר שאפילו לרבי יוסי דאמר קדושה שנייה קדשה לעתיד לבא, לא אמר אלא לשאר א"י אבל לירושלים ולמקדש לא אמר, לפי שהיה יודע עזרא שהמקדש וירושלים עתידים להשתנות, ולהתקדש קידוש אחר עולמי בכבוד ה' לעולם. כך נגלה לי מסוד ה' ליראיו. לפיכך הנכנס עתה שם אין בו כרת.

אכן מסתבר, שלדעת הראב"ד אין טעם לכוון כלפי המקדש אלא מהטעם שכתבנו בתפילת דניאל ובירושלמי. אולם, יתכן שהראב"ד יבאר את הצורך לכוון את התפילה כלפי המקדש גם בחורבנו על פי האגדה במדרש:

תנניא יכיון אדם לבו כנגד בית קדשי הקדשים. רבי חייא רבה ור' שמעון בן חלפתא. ר' חייא רבה אמר כנגד קדש הקדשים של מעלה, ור' שמעון בן חלפתא אמר כנגד קדש הקדשים של מטה. א"ר פנחס: מקיים אני דברי שניכם. כנגד קדש הקדשים של מעלה שמכוון כנגד קדש הקדשים של מטה, הה"ד (שמות טו, יז) 'מכון לשבתך פעלת ה', מכון נגד שבתך זה בית המקדש של מעלה. (מדרש שיר השירים, פרשה ד אות ו)

משמע, שהכיוון להר בחורבנו הוא משום שמכוונים כלפי המקדש שלמעלה, הקיים לעולם ועד, והמכוון כנגד המקדש שחרב.

את הקשר בין כיוון התפילה לבין קדושתו של ההר בחורבנו, לא מצאתי בראשונים הנידונים לעיל, התוספות והרא"ש. מסתבר אפוא לשיטתם, שלא הבדילו בכיוון התפילה בין תקופת המקדש בבנינו לבין זמן החורבן, משום שלמדו את תפילת דניאל כפשוטה, שיש לכוון אל ירושלים גם לאחר החורבן, וללא חילוק בטעמים. ייתכן שאותם ראשונים אף הסתמכו על טעמה של האגדה בעניין מקומו של בית המקדש שלמעלה. אנו חיברנו את תפילתו של דניאל בשנת השבעים על בניין ירושלים, עם התפילה המתוארת במעשה גוב האריות, ותוכנה באותו פרק לא נתפרש, אך התוספות והרא"ש למדו כנראה את התפילה בדרך שונה.

אין נפקא מינה מעשית בין הפירוש שהצענו לבין דרכם של בעלי התוספות והרא"ש, לכן יכולנו להציע פירוש חדש, ואף שלא נרמז בראשונים, שהרי "כה דברי כאש נאם ה'", ודברי תורה מתחלקים לכמה ניצוצות, ולכל אדם האות שלו בתורה. אפשר שהיינו צריכים להימנע מלכתוב פירוש זה, אך חיבת הקודש והצורך לכוון את התפילות למקום מקדשנו לא רק מצד השכינה השרויה בו, אלא בעיקר בשל הצורך לבקש על גאולתו מיד זדים, על בניינו ועל השבת השכינה אליו במהרה בימינו - הם שהביאונו להעלות את הדברים על הכתב.

בתי הכנסת במעון ובסוסיא

דרך שונה לחלוטין ממה שהצענו עד עתה, בעניין היחס בין התפילה לכיוון ירושלים לבין העיקרון ששכינה במערב, ניתן לראות במיזוג בין כניסה לבית הכנסת ממזרח למערב לבין תפילה בכיוון ירושלים גם לאחר החורבן. בדרך זו נעסוק מחדש בתוספתא

במגילה שהבאנו לעיל, ונבאר אותה בדרך שונה מזו של רש"י ובעלי התוספות שהזכרנו לעיל.

במעון העתיקה, שבדרום הר חברון, מצוי בית כנסת עתיק שצורתו מלבנית מצפון לדרום. ניתן לראות בבית הכנסת בבירור שתי תקופות. התקופה הראשונה קשורה כנראה למאה הרביעית (זמן המחצית השניה של התלמוד הירושלמי), ושם פתח בית הכנסת מצד מזרח. ייתכן אפוא שהתפללו בו כדעת התוספתא במגילה להלן, שהפתח במזרח, כפי שהיה במשכן, והתפילה פנתה מערבה, למקום השכינה, וכעולה מדברי רש"י, התוספות והרא"ש המובאים במאמרנו בהרחבה. הנחת היסוד היא, שפתח במזרח מעיד על פניית ההיכל למערב. בתקופה השניה, במאה השישית²⁴, הפכה הכניסה ממזרח למבואה, והכניסה לבית הכנסת נפתחה בדרומו של ההיכל. מכאן ניתן להסיק, שהתפילה הייתה כלפי ירושלים, וכתוספתא בברכות, או כפי שיבואר להלן²⁵. אמנם, ייתכן לבאר שאף במבנהו העתיק של בית הכנסת, כפי שהיה במאה הרביעית כשהפתח היה ממזרח, פנו צפונה כלפי המקדש. צורך בבית כנסת מעין זה, שבו ההיכל פונה כלפי ירושלים והכניסה ממזרח, מדייק היטב הרב י. שילת²⁶ מהרמב"ם שפסק, שפתח בית הכנסת צריך להיות למזרח, וכפי שהיה במשכן:

ואין פותחין פתחי הכנסת אלא במזרח שנאמר: 'זהחונים לפני המשכן קדמה'.
ובונין בו היכל שמניחין בו ספר תורה, ובונין היכל זה ברוח שמתפללין כנגדו
באותה העיר, כדי שיהיו פניהם אל מול ההיכל כשיעמדו לתפלה.
(הלכות תפילה פ"א ה"ב)

משמע מדבריו, שאין הפתח כנגד ארון הקודש, שהרי הפתח למזרח והארון לרוח שמתפללים כנגדו בני העיר.

זאת ועוד. הרוח שמתפללים כנגדה היא לכיוון המקדש, וכפי שפסק שם בפ"ה ה"ג:

נכח המקדש - כיצד? היה עומד בחוצה לארץ - מחזיר פניו נכח ארץ ישראל ומתפלל. היה עומד בארץ - מכויין את פניו כנגד ירושלים. היה עומד בירושלים - מכויין פניו כנגד המקדש. היה עומד במקדש - מכויין פניו כנגד בית קדש הקדשים.

24. תקופת גזירות יוסטיניאנוס בארץ ישראל (בערך), והדור האחרון לתלמוד הבבלי.

25. אני מודה לידידי, הרב יצחק לוי נר"ו, שהיה עמי במקום, וביאר לי את המשמעות הארכיאולוגית של שרידי בית הכנסת בעניינים אלו. ידידי ר' משה דויטש נר"ו מסוסיא, העיר את תשומת לבי לשרידי בית הכנסת בסוסיא ולכיוונו, וכפי שיבואר להלן.

26. "ראש דרך", מעלה אדומים, תשנ"ו, עמ' עט-פ

דוחק לחלק בין תפילת היחיד לתפילת הציבור בכך²⁷, וכך גם עולה לכאורה מהתוספתא במגילה:

אין פותחין פתחי בתי כנסיות אלא למזרח, שכן מצינו בהיכל שהיה פתוח למזרח, שנאמר: 'זהחוננים לפני המשכן קדמה לפני אוהל מועד מזרחה'. (פ"ג הכ"ב, מהדור' ליברמן)

ייתכן, שהרמב"ם הבין את דינה של התוספתא במגילה שלא כרש"י, התוספות והרא"ש. לדעתם הפתח מכיוון מזרח מעיד על כך שארון הקודש במערב, ומתאימים הדברים לשיטה שהשכינה במערב²⁸. לשיטת הרמב"ם, על אף שהפתח לכיוון מזרח, הארון לכיוון ירושלים, ואף לאחר החורבן. אמנם בהגמ"י משמע שהבין את הרמב"ם עצמו כתוספות. כך נראה גם מפירושו של הרב קאפח לרמב"ם. זאת ועוד: ההסבר של הרב שילת שנוצר לעיל ברמב"ם קשה לענ"ד גם מסברה, שהרי אם הפתח במזרח וההיכל אינו במערב, הדמיון למשכן קלוש. גם מדברי המחבר בשו"ע (או"ח סי' קנ"ה) נראה שהפתח כנגד ההיכל, ולא צויק שהרמב"ם חולק על כך. גם הב"ח כתב זאת באופן נחרץ. כאמור לעיל, אין הכרח לבאר כך את כיוונו של בית הכנסת במעון, וייתכן שבתקופה הראשונה נהגו בו כתוספתא בהבנת רש"י וסיעתו, ופנו למערב לכיוון השכינה, ובתקופה השנייה שינו את כיוונו לכיוון ירושלים, וכמו שעולה ממסקנת הירושלמי.

כיוונו של בית הכנסת בסוסיא, "שכינור" של בית הכנסת במעון, שהכניסה אליו מכיוון מזרח ופונה לצפון כלפי ירושלים, אכן נראה כמוכיח את הסברו של הרב שילת ברמב"ם.

27. נקודת התורפה בדיוק הנזכר היא, ששיטת הרמב"ם הכללית בהלכת הכיוון היא סתומה וקשה, והתירושים על שיטתו נראים דחוקים. שהרי בפרק ז' מהלכות בית הבחירה (ה"ט) כתב, שאין קובעים בית הכסא בין מזרח למערב, מפני שההיכל במערב. (ועיין ב"י או"ח סי' ג' ד"ה "וכשיושב", בדרך שפירש את הרמב"ם). לא ברור מדבריו האם הקובע הוא כיוונו של ההיכל יחסית לאדם הנידון (ומערב - לאו דווקא) או יחסית לעזרה. בפירוש המשניות לבבא בתרא במשנת בורסקי כתב: "ור"ע לא היה חושש משאר הרוחות, אלא רוח מערבית, שהוא הרוח שאנו מתפללין לעומתו, לפי שההיכל במערב. והוא עניין מה שאמר ר' עקיבא שכינה במערב, ולפיכך אסור לעשות בורסקי למערב". והרי אנו מתפללים לכיוון ההיכל, גם אם אינו במערב.

28. בתירוצם השני כתבו, שבית המקדש היה למערבם, ולכן היו בתי כנסיות שלהם פתוחים למזרח. אך תירוץ זה דחוק משתי סיבות: א. התוספתא, שנכתבה מן הסתם בארץ ישראל, שנתה הלכה פסוקה. כלום נשנתה רק לנמצאים מזרחה מירושלים? אף החת"ם סופר (ראה להלן) הקשה כך על התוספתא. ב. התוספתא למדה מהמשכן, שפנה מערבה ופתחו במזרח. לתירוץ זה של התוספות נכון הלימוד מהמשכן רק מזרחה מירושלים. הייתכן?

גם החת"ם סופר בשו"ת ח"א (או"ח סי' כז) דייק מהתוספתא שהפתח במזרח, וההיכל לכיוון ירושלים, בדומה להסברו של הרב שילת ברמב"ם. כך דייק גם מהפוסקים בחומש הפקודים, שעליהם הסתמכה התוספתא, שהפתח היה דווקא כנגד חנייתם של משה, אהרון ובניו מכיוון מזרח, ובלא קשר לכיוונו הכללי של המשכן מערבה²⁹.

העולה מדברינו הוא, שישנם שלושה מקורות שונים, שלא קשרו עצמם זה בזה, לאפשרות של פתח ממזרח וכיוון ההיכל כלפי ירושלים: א. צורת בתי הכנסת בדרום הר חברון בתקופת התלמוד ואחריו, בית הכנסת בסוסיא, ומסתבר שאף זה שבמעון. ב. דיוקו המעניין של הרב שילת ברמב"ם, נגד המפרשים והשו"ע. ג. דברי החת"ם סופר בתשובתו (שלא כמסקנתו להלכה על פי המנהג).

אולם, החת"ם סופר לא הביא ראיה לדבריו מהרמב"ם על שתי הלכותיו, הרב שילת לא הוכיח את דיוקו המעניין מהחת"ם סופר, שניהם לא עסקו בממצא הארכיאולוגי בדרום הר חברון, ולמיטב ידיעתי הדלה גם הארכיאולוגים לא עמדו על תופעה ייחודית זו בקשר להלכות שהוזכרו כאן. תפקידנו בפרק זה היה רק לחבר בין מקורות אלו.

חלק שני: שאלת הכיוון מן הבחינה המעשית

הצגת הבעיה

הסתירה בסוגיות העוסקות בשאלת כיוון התפילה, הטרידה את הפוסקים בעיקר בשל השאלה המעשית: פעמים רבות בתי הכנסת לא היו מכוונים כלפי ירושלים. אם בשל אי ידיעת הכיוון המדויק, או בשל אילוצי בנייה ורשיונות הכפופים לחוקי המקום. לפעמים נגרם הדבר בשל זלזול המתכננים בהקפדה על הכיוון הנכון.

בעיה זו, שהייתה קיימת באירופה של זמנים ללא מפות ואילוצי שלטון בלתי מתחשב, אינה מוצדקת היום בארצנו ובעיר קדשנו, ולמרות זאת קיימת בצורה חריפה. המתפללים ברחבת הכותל למשל, ובעיקר בחלקה הדרומי, שפונים מזרחה לעבר הכותל, סוטים בעשרות מעלות מכיוון המקדש. בחלקה הדרומי של הרחבה, עליהם לפנות יותר צפונה מאשר מזרחה. אף בבתי הכנסיות שבעיר ומחוצה לה הבעיה קשה, ולענ"ד יש לתקנה, לפחות בבניית בתי כנסיות חדשים.

29. אמנם למסקנה דבק החת"ם סופר במסורת קדמונו, שהפתח הוא כנגד ארון הקודש (שבאירופה היה במזרח), ולא מכיוונו של הארון, ורק לגבי פתח המבואה החיצוני, העדיף שיהיה בדרום ולא מכוון נגד הפתח הפנימי שבמערב.

לפני המתפלל היום בבתי הכנסת ניצבת בעיה. האם לכוון כלפי ירושלים או כלפי ארון הקודש וכיוונו הכללי של בית הכנסת. בבואנו לדון בשאלת כיוון התפילה הרצוי עלינו לברר שלושה עניינים:

- א. עד כמה חשוב להתפלל כלפי ירושלים ומקום המקדש?
- ב. עד כמה חשוב לדייק ככל האפשר בכיוון זה?
- ג. האם יש דין שלא לסטות מכיוונו של ה'היכל' שהוא ארון הקודש בבית הכנסת?

כיוון התפילה הרצוי לכתחילה

בפרק זה נחזור מעט על הראשונות, וזאת בשל חידוש שיתחדש לנו הלכה למעשה. הגמרא בברכות (ל, א) קובעת בפשטות, שיש להתפלל כלפי ארץ ישראל, ירושלים והמקדש. הסוגייה בבבא בתרא מציעה ארבעה כיוונים חלופיים לכיוון המקדש.

א. לדעת ר' ישמעאל, רב ששת וסיעתם, השכינה בכל מקום ולכל מקום ניתן לכוון בעת התפילה³⁰.

ב. לדעת ר' עקיבא, ר' יהושע בן לוי וסיעתם, השכינה במערב ויש לכוון אליה, וכפי שהייתה התפילה במקדש.

ג. לדעת ר' יצחק, הרוצה להעשיר יכוון צפונה.

ד. לדעת ר' יצחק, הרוצה להחכים ידרים, ולדעת ר' יהושע בן לוי, אף הרוצה להעשיר, יכוון לדרום.

לגבי שתי האפשרויות האחרונות, נראה מרש"י ד"ה "ידרים", שגם הרוצה להעשיר או להחכים צריך לכוון את גופו כלפי ארץ ישראל וירושלים, ורק את ראשו יצודד לכיוון צפון או דרום. לעומת זאת, דעת הר"י אבוהב³¹ היא שעיקר כיוונו יהיה לצפון או לדרום על פי רצונו בעושר או בחכמה, ורק פניו יהיו מוטים כלפי ארץ ישראל. מהרמ"א שם עולה כפסק הר"י אבוהב, אך המשנה ברורה (בס"ק יב) פסק כשיטת רש"י, שיפנה את גופו לכיוון ארץ ישראל, ואת ראשו יצודד. המשנ"ב הבין שרש"י פירש כך משום 'לא תתגודדו', ולא מסיבות עקרוניות, ולכן סובר שמדובר רק על הנמצא בבית הכנסת, ולא

30. אולי פרט לכיוון מזרח, שהמינים מורים בו. אגב, גם היום פונות רוב הכנסיות מזרחה. ייתכן שהן משמרות בכך את פולחנו הקדום של אפולו, 'אל' השמש. הפוסקים בס"י צד עמדו על בעיה זו, שמחמת

כך, בכיוונו מזרחה היום ישנה בעיה, ולכן הורו לצדד דרומה. עיין בעיקר בלבוש.

31. הובא בב"י סי' צד

על הנמצא מחוצה לו. נראה קצת מדבריו, שלולא 'לא תתגודדו' היה מסכים לפסק הרמ"א והר"י אבוהב. אולי דעתו כך גם למעשה במתפלל בביתו, וצ"ע³².

שיטת רש"י מתאימה מבחינה עקרונית לשיטת הרמב"ם, התוספות והרא"ש, שהבינו שהסוגייה במסכת בבא בתרא חולקת על הסוגייה בברכות, ופסקו כסוגייה בברכות, שכיוון התפילה צריך להיות כלפי ירושלים והמקדש. שיטת ר' יצחק אינה אלא בבחינת 'חזי לאיצטרופי', והצידוד שהגמרא בבבא בתרא מזכירה, אינו אלא צידוד הראש שלא לכיוון המקדש. אך ר"י אבוהב הלך כנראה, בעקבות הסמ"ג, שפסק כר' יצחק בסוגייה בבבא בתרא³³, ושעיקר כיוונו, כיוון גופו, כלפי הצפון או הדרום, מקומות העושר והחכמה³⁴. כך נראית גם דעת המחבר בסעיף ב:

אם מתפלל לרוח משאר רוחות, יצדד פניו לצד א"י אם הוא בח"ל. ולירושלים, אם הוא בא"י. ולמקדש, אם הוא בירושלים.

מהמשנה ברורה משמע, שהמחבר והרמ"א סוברים כך אף לעומד בבית הכנסת, ומשמע, שיכולים לעמוד אנשים בבית כנסת אחד, חלקם יתפלל לצפון, צד העושר, וחלקם יתפלל לדרום, צד החוכמה, ולא חשו המחבר והרמ"א ל'לא תתגודדו'. זה נראה דבר תימה, ולא ראיתי שנוהגים כך בשום מקום. המשנ"ב בעצמו חשש כאמור ל'לא תתגודדו'.

השיטה שסוברת ששכינה בכל מקום ולכל מקום ניתן לכוון, נותרת דחויה מההלכה. אך ה"ט"ז (צד, א) מסתמך עליה, במקרה שהחל להתפלל לכיוון ההפוך מהרצוי, שאין לו לעקור רגליו ולהפוך פניו לכיוון ארץ ישראל. לעומתו פוסק המאמר מרדכי כפשט הסוגייה בירושלמי, שיעקור רגליו ויכוון כלפי ארץ ישראל.

בפסיקה המאוחרת לא מצאתי זכר לדעה ששכינה במערב. כאמור לעיל, יש לה טביעת אצבעות' בתוספתא במגילה ובארכיאולוגיה בארץ ישראל.

32. על פסקים אלו תמה הר"ל גינצבורג (עמ' 390): "וכי אפשר לפשוט עקמומית שבלב על ידי עקמומית של הראש או של הגוף? וכמה קשה הדבר לעמוד בתפילה, ראשו לצד אחד וגופו לצד אחר. ולא ניתנה תפילה לאתלטין בלבד?" הר"ל גינצבורג נקט בפשוטו כהסבר המקובל ברוב הפוסקים, שיש להתפלל לכיוון ארץ ישראל וירושלים, עם נטיה אלכסונית לכיוון צפון (עושר) או דרום (חכמה).

33. הל' תפילה, עשה יט, ד"ה "ישראל"

34. נראה מלשונו, שלא פסק כך מסברה, אלא בשל מנהג מקומו.

עד כמה חשוב לדייק בכיוון התפילה הרצוי

כאמור לעיל, יצאו רוב הפוסקים מנקודת הנחה, שכיוון התפילה המועדף הוא כלפי ארץ ישראל, ירושלים והמקדש. נשאלת השאלה, האם יש לדייק בכך, או שמא הכיוון המדויק אינו עקרוני, ודי בצידוד כלשהו לכיוון זה, ובלבד שלא יתפלל בכיוון שמנוגד לירושלים?

יש שלושה מקורות שמהם משתמע, שהכיוון המדויק אינו כה עקרוני.

א. גירסתנו בגמרא בברכות היא: "כיוון ליבו כנגד ארץ ישראל". משמע, בתר כוונת הלב אזלינן³⁵.

ב. מסגנון הגמרא ניתן לדייק, שהעומד בחוץ לארץ, לא צריך לכוון אלא כלפי ארץ ישראל, ואינו צריך לכוון לירושלים, וכן העומד מחוץ לירושלים, אינו מכוון אלא כלפי ירושלים, ואינו צריך לדייק ולכוון כלפי המקדש (כהערה למטה).

ג. ר' חנינא בגמרא בבבא בתרא אמר לרב אשי, שעל בני בבל להזרים בתפילתם כלפי ארץ ישראל. והרי בבל נמצאת מצפון מזרח לארץ ישראל, ואף הבבליים כינו את ארץ ישראל 'מערבא'. מסיק מכך המעדני יום טוב על הרא"ש³⁶ שניתן להתפלל מבבל דרומה ולא לדרום מערב. כך גם מובא ברא"ש, שכתב, שמנהגנו להתפלל מזרחה, וכן כתבו הטור והרמ"א, למרות שיש להטות מטולידו שבספרד דרומה³⁷, ויותר מכך מקרקא שבפולין, עירו של הרמ"א³⁸.

למרות מקורות אלו, משמע מרוב הפוסקים שלא כערון השולחן, אלא שיש לדייק בכיוון התפילה כלפי ארץ ישראל עד כמה שניתן.

א. התוספות בברכות (ל, א) ד"ה "היה" מחקו את הגירסה "כיוון ליבו כנגד ארץ ישראל", שהרי מדובר בכיוון פניו.

35. וכן דייק ערוך השולחן בס' צד ב.

36. בברכות פרק ד ס' יט במעיר"ט אות ו בפירושו השני, וביתר פירוט בלחם המודות אות סח.

37. כשמונה ורבע מעלות רוחב. טולידו הייתה עירו של ר' יעקב בעל הטורים לאחר שהרא"ש נמלט אליה.

הכיוון ממנה לירושלים על פי מדידתי הוא 107 מעלות מהצפון, כלומר, 17 מעלות דרומה מהמזרח.

38. על פי מדידתי נמצאת ירושלים בכיוון 142 מעלות מהצפון מקרקא. כלומר 7 מעלות דרומה מזרחה.

מזרח, ויש אפוא לכוון ממנה יותר דרומה מאשר מזרחה.

ב. רבינו יונה³⁹ כתב במפורש, שאף העומד בחו"ל יכוון ליבו לא רק כנגד ארץ ישראל, אלא גם כלפי ירושלים והמקדש. משמע, שצריך לדייק בכיוון, ולא להסתפק בכיוון כללי.

ג. המעי"ט בפירושו הראשון שם ביאר את דברי ר' חנינא, שעל בני בבל היה לצדד בתפילתם גם לכיוון דרום, וזאת בנוסף לכיוונם העיקרי מערבה. ר' חנינא תיקן אפוא את הכיוון ממערב לדרום מערב, כלומר, דייק בכיוון ירושלים. כך ביארו גם היד אליהו בסי' א והחת"ם סופר בתשובה יט⁴⁰.

הלבוש בסי' צד טוען, שבעירו⁴¹ יש להתפלל לדרום מזרח. הוא חישב את הכיוון המדויק לכך⁴², והסכימו עמו רוב האחרונים. במיוחד נטה להחמיר בכך היד אליהו

39. כ, ב בדפי הרי"ף בד"ה "היה"

40. לעיל בהערה 6 הרחבנו בתירוצנו, שדברי ר' חנינא נאמרו לר' יאשיה ולא לרב אשי. כלומר, בנציבין ולא בסורא. בעוד שסורא נמצאת בדיוק מערבית לארץ ישראל, ובעיקר לטבריה, שבה נכתב התלמוד הירושלמי המכונה 'במערבא', הרי מנציבין נמצאת ארץ ירושלים בדרום מערב. בכל מקרה צודק המעי"ט, שהיה צריך לצודד לדרום מערב כדי לדייק.

41. כנראה כוונתו ללובלין שבפולין, אך שמא לפוזן, ואולי אף פראג, וונציה, קרמניץ או הורודנא. שהרי כנולן ישב בעל ה'לבוש'.

42. לפי מדידתי נמצאת ירושלים בכיוון 149 מעלות מהצפון מלובלין. כלומר, 14 מעלות דרומה מדרום-מזרח ללובלין. לא ירדתי לסוף דעתו של הלבוש במדידותיו, ואף אם נעשו בפראג, כן לא לאלו של ר' אליהו מלובלין בשו"ת "יד אליהו" בסי' א ולא מסתבר שהרמ"א והלבוש, שהיו בקיאים בתורת הכיוונים יטעו בכך. מסתבר אפוא, שחישוב זווית הכיוון שלהם היה שונה ממה שהצגתי במאמר. אני בדקתי את הכיוון על גבי מפה שטוחה, וממילא בדקתי את כיוון הצפון על גבי הקו הישר שבכל נקודה בו נשמרת הזווית מן הצפון לכיוון ירושלים כפי שהייתה בנקודה הראשונה. אך ייתכן שפוסקים אלו בדקו את הקו המציין את המרחק הקצר ביותר לירושלים, והיא זווית שונה על פני הכדור, ובחצי הכדור הצפוני היא קרובה יותר אל הצפון, וכפי שעולה מאותם פוסקים. שהרי עדיף לנסוע דרך 'צואר' הצר של הכדור מאשר דרך 'כריסו' העבה, דרך הדרום. כדי למדוד זווית זו יש לחוג מעגל, שמרכזו הוא מרכז כדור הארץ (דוגמת מעגל קו המשווה). על מעגל זה צריכות להימצא ירושלים והעיר שבה מתפללים (לובלין או פוזן), ולמדוד את הזווית בין הצפון לבינו. אין בידי כרגע נוסחת החישוב המתאימה לאלפיסה של כדור הארץ. רק אציין, שמסלולי המטוסים בחצי הכדור הצפוני בנסיעתם מן המערב למזרח ולהיפך, הם לרוב צפונה מן הקו הקצר הנמתח על גבי מפה שטוחה.

על בעיה זו של שינוי הזוויות בין המפה השטוחה המתארת את הקו הקצר לבין המציאות על הכדור אם ברצוננו בזווית קבועה, עמד בהרחבה הרב יהודה הערשקאוויטש במאמרו "בעניין לאיזה צד צריך להתפלל" ב"ישורון", מאסף תורני, ניו יורק - ירושלים, (עורך אחראי: שלמה גאטסטמאן), כרך ג, אלול תשנ"ז, עמ' תקפ"ו-ת"ב, ואני מודה למ"ר הרב פרופ' ש"ז הבלין, שהפנה אותי למאמר זה. הוא עצמו העיר בגליון הבא של ישורון (כרך ד, תשרי תשנ"ט, עמ' תשנ"ו-תשנ"ז), שעל יסודות חישוב זה, השנוי שם במחלוקת הלבוש ובעל "אמונת חכמים", ר' אביעד שר שלום באזילה, בפרק כ"ד, כבר עמד הגר"ז

בסי' א. אף המשנה ברורה נקט לכתחילה כשיטה המחמירה, כלבוש. אולם כבר הזכרנו לעיל, שערוך השולחן והמעיר"ט צידדו להקל כפשט הרא"ש והרמ"א, ושלא כלבוש.

נציין, שחלק מהפוסקים הביאו נפקא מינות לשאלה עד כמה עקרוני הוא הדיוק לכיוון ארץ ישראל:

א. אם טעה ופנה לכיוון שאינו נכון, האם יעקור רגליו ויכוון כלפי ירושלים? הט"ז שהובא לעיל הקל בכך⁴³. היד אליהו בסי' א וכן המאמ"ר החמירו, וכתבו שעליו לעקור רגליו. אך גם המחמירים סוברים שיעקור רגליו רק אם טעה ופנה לכיוון ההפוך. אם רק אינו דייק בכיוונו, לא יעקור רגליו, אלא יצדד פניו.

ב. אם הציבור כולו טעה וכיוון לדרום, האם על היחיד להתפלל לכיוון הנכון, או שעליו לחוש ליוהרה ולאיבה. היד אליהו פסק שיקפיד על הכיוון הנכון. המשנ"ב בס"ק י חלק עליו וכתב שבמקרה כזה יתפלל עם כיוון הציבור⁴⁴.

היחס בין כיוון ארון הקודש לכיוונה של ירושלים

לא מצאתי הלכה מפורשת המצריכה לכיוון כלפי ארון הקודש, אך כמה מהפוסקים כתבו, שאסור להפנות לו עורף בתפילה בבחינת "אחוריהם אל היכל ה'" (יחזקאל ח, טז). איסור זה גובר על הצורך לכיוון כלפי ירושלים. כך כתבו הלבוש, הלחם חמודות (שם, אות סח), הפמ"ג (מש"ז סק"ב), ערוך השולחן והמשנה ברורה. אמנם, מסתימת לשונם של המגן אברהם (ס"ק ג) ושל היד אליהו (בסי' א) נראה, שיש לכיוון כלפי ירושלים גם אם מפנה את עורפו לארון.

לדעת הפוסקים שיש להתחשב במקום הארון ולהימנע ממצב של "אחוריהם אל היכל ה'" יש לדון בשאלה, מהי מידת הנטייה המותרת מהארון כדי לכיוון כלפי ירושלים.

בשו"ע הרב בסי' צד לפני שכתבו על כך החכמים הנ"ל. לא ירדתי לסוף דיוקיו של בעל המאמר בפוסקים, ולכן כתבתי את הדברים על פי הבנתי שלי. אני מודה לידידי, פרופ' אלכס לובוצקי, שעזר לי להתמצא בסבך חישובי הזוויות על הכדור.

43. כ"כ החיי אדם ושו"ע הרב, וכן פסק המשנ"ב בס"ק י.

44. המשנ"ב דן בכך כאמור בס"ק י. מדבריו עולה, שהיו בתי כנסת, שהיכל פנה בהם דרומה, ולפי המשנ"ב, לא כהוגן. לדבריו, הכיוון צריך להיות מזרחה. אמנם מעירו של בעל המשנ"ב, ראדין, על פי מדידותי, ירושלים היא בכיוון 155 מעלות מהצפון, כלומר, קרוב מאוד לכיוון דרום-דרום-מזרח (שהוא 157.5 מעלות מהצפון). לפי זה נראה שדווקא הכיוון דרומה היה קרוב יותר לכיוון המדויק.

מפשטות לשונו של ערוך השולחן נראה, שהחמיר מאוד באיסור הנטייה מארון הקודש, שכן כתב:

וכן כל העומדים לצד הארון הקודש לצד כותל צפוני, יכולים לעמוד למזרח, ולצדד לצד דרום. אבל העומדים בצד ארון הקודש לצד כותל דרומי - אי אפשר להם לצדד לצד דרום, דאם כן יהיה אחוריהם אל ארון הקודש, ובהכרח שיעמדו בשווה למזרח.

(או"ח סי' צד, ס"ה)

נראה מדבריו, שכל אלו שבאגפו הדרומי של בית הכנסת לא יצדדו דרומה לכיוון ארץ ישראל, בגלל נטייתם הבולטת מכיוון ארון הקודש, אף שוודאי אין אחוריהם כלפיו.

בעצם דבריו של ערוך השולחן יש לי שני ספקות:

א. בסעיף יג כתב, שאם ארון הקודש עומד בדרום או בצפון, יכול המתפלל ביחיד להתפלל כנגד כותל המזרח. משמע שמותר לו לסטות מכיוון הארון אף בשיעור של רוח שלמה (90 מעלות).

ב. אף אם נאמר, שלדעת ערוה"ש יש להחמיר בסטייה מכיוון ארון הקודש, ייתכן שאמר זאת לשיטתו, שהקל מאוד בדיוק כלפי כיוון ארץ ישראל, אך לרוב הפוסקים המחמירים בכך, ייתכן שיש לדייק בכיוון אף במחיר סטייה מכיוון הארון.

אכן, נראה מדברי הפמ"ג (מש"ז שם סק"ב), שלא חש לסטייה מכיוון הארון, אלא רק לגבי הרב העומד בצד ארון הקודש, מפני שאם יושב הרב בדרום הארון, ומצודד את גופו דרומה, הוא מפנה את עורפו לארון, אך לגבי שאר הקהל, שאינו ממש בצד הארון, לא חש הפמ"ג לכך. כך גם נראה מדברי הלחם חמודות על הרא"ש, שלא חש אלא לעומד בצד הארון.

קצת נראה לי כך גם מהמשנה ברורה, שהסתמך על הלחם חמודות ועל הפמ"ג, וז"ל:

ואם מזדמן למקום, שהכותל הוא כנגד המזרח, הוא מצדד פניו נגד מזרחית דרומית. אך אם מזדמן לו שעומד ומתפלל בצד דרום ארון הקודש, לא יעשה כן, שאז יהיה נראה כהופך עורף ולא פנים כלפי ארון הקודש.

(סי' צד סקי"א)

משמע לי, שבדרך כלל יכול לצודד את גופו, פרט למקרה שנזדמן לצד הארון. אף שבדבריו זה אינו מוכרח, הרי בדברי מקורו, הפמ"ג, הדברים ברורים יותר, וכן נראה מהסברה, שכל שאינו הופך עורפו לארון, יכוון כלפי ירושלים.

אם נצרף לכך את דברי המג"א והיד אליהו שהובאו לעיל, נמצא, שכל שהקו שבין כתפיו ממשיך אל לפני הארון, ולא אל אחוריו, יכוון כלפי ירושלים.

ההבדל בין העומד בתוך ביהכ"נ לעומד מחוץ לו

בדיון האחרונים לגבי עדיפות הכיוון לירושלים על פני הכיוון ל'היכל', לא מצאתי שהתחשבו בסוגייה בברכות (ו, ב), שנידון בה המתפלל אחורי בית הכנסת, שנקרא רשע.

בסוגייה זו רבו הפירושים. מדברי רש"י בד"ה "אחורי", מהשיטה הראשונה בתוספות בעמוד א (ד"ה "אחורי"⁴⁵) ומהרא"ש (בהגהות אשר"י) עולה, שמנהגם היה להתפלל מערבה משום ששכינה במערב, ללא קשר לכיוונם היחסי לירושלים ובעניין זה עסקנו בהרחבה לעיל. בעיקרה של הסוגייה עולה, שלדעת כל הראשונים, אם עומד מחוץ לבית הכנסת מצד הפתח, שהוא הצד הנגדי להיכל, ומתפלל לכיוון הפוך מכיוון בית הכנסת, נקרא רשע. מהקשרה של הלכה זו בסוגייה, נראה שרשעתו היא בכך שנוהג כאילו ישנן חלילה, שתי רשויות. הדגש העיקרי ברש"י ובתוספות הוא, שתפילתו שונה מתפילת הציבור. הראשונים הנזכרים נחלקו בשאלה, מה גורם לכך שהתפילה תיראה כפונה לשתי רשויות שונות, כאשר המתפלל נמצא בקדמת בית הכנסת לפני הכותל שבו ההיכל. האם העובדה שמפנה את אחוריו להיכל, אף שמתפלל לכיוון שהציבור פונה אליו, הוא הגורם ל'שתי רשויות', או שמא דווקא העובדה שמכוון ממקומו כלפי היכל בית הכנסת, ובכך מתפלל לרוח עולם שונה מהציבור, היא היוצרת תחושה של שתי רשויות⁴⁶. הציבור הרי פונים בתפילתם גם לכיוון ההיכל וגם להמשכו, לכיוון מערב, מקום השכינה. לאפשרות הראשונה, עיקר פנייתם היא להיכל, וה'רשע', הפונה אף הוא מערבה, מפנה גבו להיכל. לאפשרות השנייה, עיקר פנייתם היא מערבה, ומכך נגזר דינו של העומד בחוץ⁴⁷.

45. ובעירובין יח, ב בד"ה "ולא"

46. ההבנה הראשונה עולה מגרסתם של בעלי התוספות ברש"י ומהבנת תלמידי ר' יונה בר"י הזקן, ושלא כרש"י המופיע בדפוסים שלנו. ההבנה השנייה עולה מדבריהם של בעלי התוספות עצמם וסיעתם. ר' יונה (ג, ב בדפי הר"ף) למד את רש"י כגירסתנו, אך בחילוף כיוונים.

47. אמנם מלשונם של תלמידי ר' יונה בשיטה זו (הבנת ר"י הזקן, לדבריו) משמע לי, שהעומד לפני ההיכל ומפנה את אחוריו להיכל נקרא רשע לא בשל 'שתי רשויות' אלא בשל עצם העובדה שמפנה אחוריו

לכאורה עולה מכאן, ששינה דעה, שכיוונו של היכל בית הכנסת חשוב מכיוון ירושלים. ואף שהסוגייה אינה מדברת על כיוון ירושלים, אלא על כיוון השכינה במערב, הפוסקים לא חילקו, והביאו דעה זו גם לדין, שמכוונים לירושלים. אמנם ייתכן, שכיוונו של היכל בית הכנסת עיקר, רק לגבי דין שתי רשויות, הקשור בעיקר לאיסור הפניית אחוריו לכיוון הרצוי, ולא לגבי השאלה להיכן צריך הציבור כולו לכונן את תפילתו, במקום שכיוון ההיכל נוגד את כיוון ירושלים. אף שיש סברה בחילוק כזה, נראה קצת קשה וצריך ראייה. וקצת תימה, שהפוסקים האחרונים סתמו, שכיוון ירושלים עיקר ולא כיוון היכל בית הכנסת, ואף לא הביאו, שיייתכן שדעה זו של התוספות בהבנת רש"י ותלמידי ר' יונה בשם הר"י חולקת על כך. וקצת צ"ע.

סיכום

א. קיימת סתירה בין התוספתא בברכות לבין זו שבמגילה לגבי כיוון התפילה. זו שבברכות מורה לכונן כלפי מקום המקדש, זו שבמגילה מורה שפתח בית הכנסת יהיה במזרח, כפתח המשכן. ניתן לדחוק, שהתוספתא דיברה במקומות הנמצאים ממזרח לירושלים, או לומר שהפתח צריך להיות במזרח, וכיוון התפילה צריך להיות כלפי ירושלים. מרוב הראשונים עולה, וכך מסתבר לנו, שלדעת התוספתא במגילה צריך לכונן

להיכל ה'. כך משמע גם מתשובת הרמב"ם בסי' רצ. וזה שלא כהבנת התוספות ברש"י, שאת סברתה ביארנו בפנים, וקצת צ"ע.

לגופה של ההלכה, דעת תלמידי ר' יונה עצמם, שיש צורך ששתי המגרעות יצטרפו כדי לכנותו 'רשע'. שאחוריו יהיו אל ההיכל, ושיתפלל לרוח עולם הפוכה מהציבור. מדברי רב שרירא גאון ורה"ג (עיין הגמ"י תפילה פ"ה אות כ ואוצה"ג בסוגייה, עמ' 13-14), נראה, שלפחות לכתחילה, כל אחד מהתנאים הוא לעיכובא, ואינו רשאי לכונן כלפי צד המנוגד לציבור, וגם אסור להתפלל לכיוון שהציבור מתפלל אליו, כלפי ירושלים, אם אחוריו לבית הכנסת. רק אם עומד בכיוון הפתח רשאי להתפלל מחוץ לבית הכנסת, לכיוון ההיכל ולכיוון ירושלים. בדרך דומה, ואף מחמירה יותר, התבטא הלבוש. לדבריו נקרא 'רשע' בכל אחד משני האופנים. אם עומד לפני ההיכל ומכוון אל ההיכל, מחזי כשתי רשויות, כיוון שמתפלל לרוח עולם הפוכה מהציבור. אם מכוון כלפי ירושלים נקרא 'רשע' מכיוון שאחוריו אל ההיכל (ולא כהבנת התוספות ברש"י, שדווקא כך מחזי כשתי רשויות). כשעומד בכיוון הפתח ופונה אחורנית, שיש בו תרתי לרעותא, נקרא לדעתו של הלבוש 'רשע גמור'.

הרש"ע (סי' צ, ס"ז) בעקבות ההגמ"י פסק כך להלכה, ולא מטעם, אלא כדי לחוש לשתי השיטות במחלוקת רש"י והתוספות. אך כבר העיר הפמ"ג באשל אברהם (עיין אותיות ט-יא), שגם אם מתפלל בצפון בית הכנסת או בדרומו וצדו לבית הכנסת ופניו לירושלים שבמזרח, אינו מיקרי 'רשע'. ועיין בהגמ"י שם ובב"י שכתבו, שבסוטה בחצי כיוון (בתשעים מעלות) אין בו פסול רשעה, ודחו את הדעה שאף בכך יש פסול רשעה. ודו"ק, ועיין עוד בסוגייה זו בפירוט ב"ראש דברך" להרב י. שילת, מעלה אדומים תשנ"ו, בעמ' עה ואילך. קיצרנו בכל זה כדי להתרכז בקשור לענייננו בלבד.

מכל מקום כלפי מערב ולא כלפי ירושלים והמקדש. לדעת רוב הראשונים זוהי מחלוקת בין התוספתות. לעניות דעתנו, ייתכן שהתוספתא בברכות נכתבה בזמן שהמקדש היה קיים, וזו שבמגילה היא לאחר החורבן.

ב. כמו התוספתא במגילה עולה גם מהסוגייה בבבא בתרא דף כה ומברכות דף ו, ממאמריהם של אמוראים שחיו אחרי החורבן. כך עולה לדעתנו גם מדרשתו של ר' ישמעאל מהפסוק בזכריה, שנאמר בימי החורבן.

ג. בסוגייה בירושלמי מצאנו דעה שלישית. גם לאחר החורבן יש לכוון כלפי ירושלים והמקדש. אך לא בשל היותם מקום השכינה, אלא בשל העובדה שאנו מתפללים עליהם שייבנו ב"ב. ייתכן שזוהי הסיבה שגם היום לאחר החורבן, אנו מקפידים על כיוון כלפי ירושלים, נגד רוב הסוגיות. אפשרות זו נלמדת לדעתנו היטב מתפילת דניאל, אם נניח שתפילתו כלפי ירושלים הנזכרת בפרק ו זהה לתפילתו שבפרק ט על בניין ירושלים והמקדש, שוודאי הייתה באותה שנה.

ד. מציאותם של בתי הכנסת באירופה שפנו בעיקר מזרחה, אף שכיוון זה לא היה נכון, ובעיקר במזרח אירופה, וכן כיוונה של בבל כלפי ארץ ישראל, וכיוון התפילה שם (מערבה או דרומה), העלו בפוסקים את השאלה עד כמה חשוב לדייק בכיוון התפילה כלפי ירושלים, והאם ניתן לסטות עד לרוח העולם הקרובה (צפון או מזרח, למשל), או שדי בכך שאין אחוריו אל המקדש או אל ההיכל. בכל השאלות הנזכרות נחלקו הפוסקים האחרונים להלכה.

ה. סוגיית המתפלל אחורי בית הכנסת נידונה לעצמה, ולא ראינו שמביאים ממנה ראייה לשאלת התפילה בתוך בית הכנסת, האם יכוון להיכל, כמו הציבור או כלפי ירושלים ולא ככיוון הציבור. קצת תמוה לי שלא הביאו ראייה משם. להלכה, אם אין אחוריו אל ההיכל, יכוון אל ירושלים ואל מקום המקדש, שייבנה במהרה בימינו, אמן.

